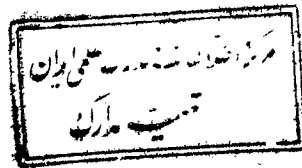

۳۹۳۰
حاجله - داره - لیسون

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۴۱۵۲۹

۱۳۷۸ / ۱۲ / ۱۶

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته تاریخ

مطالعه تطبیقی قیام عبدالرحمن بن اشعث با قیام‌های عصر بنی مروان

حسین غلامین

5325

استاد راهنما

جناب آقای دکتر الهیار خلعتبری

استاد مشاور

جناب آقای دکتر سیدهاشم آقاجری

پاییز ۱۳۷۸

۴۱۵۲۶

تأییدیه اعضای هیأت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضای هیئت داوران نسخه نهائی پایان نامه خانم/آقای حسین غلامین

تحت عنوان: مطالعه تطبیقی پیام عبدالرحمن بن اشعث با قیامهای عصر بنی مروان

را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنند.

اعضای هیأت داوران نام و نام خانوادگی رتبه علمی اعضاء

۱- استاد راهنما

جناب آقای دکتر الهیار خلعتبری در شمار

۲- استاد مشاور

جناب آقای دکتر سیدهاشم آقاجری

۳- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی

جناب آقای دکتر سیدهاشم آقاجری

۴- استاد ممتحن

جناب آقای دکتر هادی عالم زاده

۵- استاد ممتحن

جناب آقای دکتر صادق آئینه‌وند

بسمه تعالی

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱ در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲ در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:

کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد / رساله دکتری نگارنده در رشته تاریخ است
که در سال ۱۳۷۸ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم / جناب آقای دکتر لاریان خلیفه، مشاوره سرکار خانم / جناب آقای دکتر سید ششم آقا جری و مشاوره سرکار خانم / جناب آقای دکتر — از آن دفاع شده است.

ماده ۳ به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴ در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵ دانشجوی تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶ اینجانب حسین غلامی دانشجوی رشته تاریخ مقطع کارشناسی ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: حسین غلامی

تاریخ و امضا:

این پایان نامه را تقدیم می‌کنم به:

استاد ارجمند جناب آقای دکتر سیدهاشم آقاجری

که به ما آموخت انسانیت تحقق یافتنی است و خود انسان تحقق یافته عصر ما است.

تشکر و قدردانی

با تشکر و سپاس از سروران ارجمند

استاد راهنما

۱- جناب آقای دکتر الهیار خلعتبری

استاد مشاور

۲- جناب آقای دکتر سیدهاشم آقاجری

استاد ممتحن

۳- جناب آقای دکتر هادی عالمزاده

استاد ممتحن

۴- جناب آقای دکتر صادق آئینه‌وند

چکیده

در دوره حکومت امویان قیامهای متعددی رخ داد. برخی از این قیامها دارای ماهیت ویژه‌ای بودند که ابعاد فکری و عقیدتی آنها را مبهم و تیره ساخت و وجوه مذهبی آنها را کم رنگ نمود. این حرکتهای که عمدتاً با نام رهبران خود مشهور هستند، افراد و گروههای مختلفی را جذب کردند و اهداف و آرمانهای متنوعی را مطرح نمودند. رهبریت اشرافی و تنوع و ترکیب نامتجانس قیامگرایان به علاوه ماهیت و عملکرد دشمنان آنها به گونه‌ای بود که همه این قیامها، به رغم پیروزیهای اولیه، به ناکامی و شکست دچار شدند. یکی از بارزترین این قیامها، قیام عبدالرحمن بن محمد بن اشعث بود. پایان‌نامه حاضر ضمن مطالعه فرآیند این حرکت، عناصر اساسی آن را با موارد مشابه در قیامهای یزید بن مهلب، عبدالله بن زبیر و مختار مقایسه می‌کند.

محتوای این پایان‌نامه شامل مطالب زیر است.

در مقدمه پیرامون انتخاب موضوع، تعریف مسأله و بیان سؤالات اصلی تحقیق، سابقه و ضرورت انجام تحقیق و معرفی منابع نکاتی آورده شد. فصل اول به مطالعه فرآیند سه قیام یزید بن مهلب و عبدالله بن زبیر و مختار بن ابی عبید اختصاص یافته است. در این فصل به کلیات و روند عمومی این قیامها پرداخته شد.

فصل دوم ضمن مطالعه قیام عبدالرحمن بن محمد بن اشعث به تحلیل عناصر اساسی این قیام می‌پردازد.

فصل سوم عناصر اصلی و اساسی سه قیام با موارد مشابه در قیام ابن اشعث مقایسه می‌شوند.

در آخر نتیجه و حاصل مطالعه آورده می‌شود.

واژگان کلیدی: قیام - ابن اشعث، بنی مروان.

مقدمه

تعریف مساله و بیان سؤاهاى اصلى تحقيق

فرضيه‌ها

سابقه و ضرورت انجام تحقيق

روش تحقيق و مراحل آن

نقد و بررسى منابع

- ۱- فصل اول: مرورى بر قیاهها ۱
- ۱-۱- بخش اول: مرورى بر زندگى و قیام زیدبن مهلب ۱
- ۱-۱-۱- علل ضعف و ناکامى یزیدبن مهلب ۱۵
- ۲-۱- بخش دوم: مرورى بر زندگى و قیام عبدالله بن زبیر ۱۸
- ۱-۲-۱- علل ضعف و ناکامى عبدالله بن زبیر ۳۰
- ۳-۱- بخش سوم: مرورى بر زندگى و قیام مختار ۳۸
- ۱-۳-۱- علل ضعف و ناکامى مختار ۵۳
- ۲- فصل دوم: مرورى بر قیام ابن اشعث و تحلیل عناصر آن ۵۶
- ۱-۲- بخش اول: مرورى بر زندگى و قیام عبدالرحمن بن اشعث ۵۶
- ۱-۱-۲- علل ضعف و ناکامى ابن اشعث ۷۳
- ۲-۲- بخش دوم: تحلیل عناصر اساسى قیام ابن اشعث ۷۷
- ۱-۲-۲- جایگاه اجتماعى و نقش ابن اشعث پیش از قیام ۷۷
- ۲-۲-۲- اعلان قیام ابن اشعث ۸۰
- ۳-۲-۲- ایدئولوژى قیام ابن اشعث ۸۶
- ۳- فصل سوم: عناصر اساسى قیامها و مقایسه آنها با قیام ابن اشعث ۹۶
- ۱-۳- بخش اول: مطالعه عناصر قیام ابن مهلب و ابن اشعث ۹۶
- ۱-۱-۳- اعلان قیام یزیدبن مهلب و مقایسه آن با ابن اشعث ۹۹

- ۱۰۱.....۲-۱-۳-ایدئولوژی یزیدین مهلب و مقایسه آن با ابن اشعث
- ۱۰۵.....۲-۳-بخش دوم: مطالعه عناصر قیام مختار و ابن اشعث
- ۱۰۷.....۱-۲-۳-اعلان قیام مختار و مقایسه آن با ابن اشعث
- ۱۱۰.....۲-۲-۳-ایدئولوژی مختار و مقایسه آن با ابن اشعث
- ۱۱۴.....۳-۳-بخش سوم: مطالعه عناصر قیام ابن زبیر و ابن اشعث
- ۱۱۷.....۱-۳-۳-اعلان قیام عبدالله بن زبیر و مقایسه آن با ابن اشعث
- ۱۱۹.....۲-۳-۳-ایدئولوژی ابن زبیر و مقایسه آن با ابن اشعث

- ۱۲۵.....نتیجه
- ۱۲۸.....کتابنامه
- ۱۳۶.....چکیده انگلیسی

یکی از دوره‌های مبهم و پیچیده تاریخ اسلام، فاصله زمانی است که از مرگ یزید تا تشکیل و تثبیت دولت مروانیان ادامه یافت. از حوادث مهم این دوره، قیام‌ها و حرکت‌های سیاسی و اعتراضی مختلفی است که کمتر مورد توجه قرار گرفته است. قیام عبدالرحمن بن اشعث یکی از حرکت‌هایی است که منابع اولیه تنها در مجموعه‌ای از اخبار و روایات خود به آن پرداخته‌اند و محققین معاصر نیز به صورت مستقل و مرتبط با دیگر قیام‌ها به آن توجه نکردند. قیام پسر اشعث و حرکت‌های معاصر آن دارای عناصری هستند که بررسی آنها به جز آشنایی با سنخیتها و اختلافات قیام‌ها، در درک و فهم بهتر یکی از پدیده‌های مکرر تاریخ اسلام و ایران - قیام‌ها و جنبش‌های سیاسی - مؤثر است.

تعریف مساله و بیان سؤال‌های اصلی تحقیق

عبدالرحمن بن محمد بن اشعث از خاندان سلطنتی کنده بود. او در سال هشتاد هجری در راس سپاهی عظیم از عراق به سیستان رفت تا به سرکوب رتبیل حاکم کابل پردازد. سپاهیان عراق که از جنگ در آن ناحیه ناراضی بودند، دشمنی خود را با حجاج بن یوسف، حاکم عراق و عبدالملک بن مروان خلیفه وقت، اعلان نمودند و با عبدالرحمن بیعت کردند. قیام عبدالرحمن و مردم عراق سه سال طول کشید. هواداران او گروه‌های متعددی از مردم عراق و موالی و زهاد و ... بودند. در دوران بنی مروان قیام‌های عبدالله بن زبیر، مختار بن ابی عبیده و یزید بن مهلب دارای ماهیت و عناصر مشترکی شبیه به قیام ابن اشعث بودند. مطالعه و مقایسه این عناصر به رغم عدم تجانس خود امری است که تا به حال به آن پرداخته نشده است.

سؤالات

- ۱- ماهیت تیپولوژیک و سنخ شناسانه رهبری قیام ابن اشعث و سایر قیامها کدام است؟
- ۲- ساخت و بافت قیام ابن اشعث در مقایسه با قیامهای دیگر چگونه است؟
- ۳- قیام ابن اشعث در مقایسه با قیامهای دیگر چه اهدافی را دنبال می‌کرد؟
- ۴- علل پیروزی‌های اولیه و شکست نهایی قیامها چه بود؟

فرضیه‌ها

- رهبران قیامها از اشراف نظامی - سیاسی بودند که با دستاویز قرار دادن شعارها و نوین در پی کسب سلطه برآمدند.
- طوایف دور از ساخت قدرت و گروههای ناراضی چون زهاد و موالی و ... در قیامها شرکت کردند.
- هدف قیامها، اعتراض به شیوه حکومت و جابجایی در گروه حاکمه بود.
- ضعف حاکمیت روز و اتحاد مخالفان سبب پیروزیهای اولیه و فقدان ایدئولوژی معطوف به آینده و ابهام سیاست‌های بلند مدت سبب ناکامی قیامها شد.

سابقه و ضرورت انجام تحقیق

در تحقیقات و مطالعات مربوط به تاریخ اسلام به صورت عام، قیام‌های دوران بنی مروان مورد بررسی قرار گرفته‌اند، اما این پایان‌نامه به علت درهم ریختن عناصر اساسی قیامها و توجه به

آنها براساس مطالعات جدید کار قابل اعتنایی است.

روش تحقیق

پژوهش این پایان نامه به صورت کتابخانه‌ای است که مطابق با روش تحقیق تاریخ انجام می‌شود. در تحقیقات تطبیقی قیامها و جنبش‌های سیاسی، سطوح متعددی از پژوهش وجود دارد که محقق مطابق با اهداف پژوهش خود می‌تواند به آنها بپردازد. وقتی پژوهشگری عناصر فعال قیامها را مشخص نموده به سنخ‌شناسی آنها می‌پردازد، در واقع به سطحی از مطالعه تطبیقی دست یازیده است و هنگامی که عناصر و متغیرهای قیامها را توصیف کرده و ویژگیهای آنها را بیان می‌کند و علل و عوامل بروز آنها را آشکار می‌سازد و با مقایسه آن، اختلافات و همانندیها را نشان می‌دهد، سطحی عمیق‌تر از بررسی تطبیقی را صورت می‌دهد. کشف اهداف و اغراض پوشیده و ظاهر ساختن اصل و ریشه‌کنشها و واکنشها و نشان دادن پیچیدگیها و ویژگیهای روحی و روانی و تحلیل و ارزیابی علمی آنها، عمیق‌ترین سطح تحقیق در پژوهشهای تطبیقی قیامها است. پایان‌نامه حاضر به رغم آنکه عنوان تطبیقی بودن را به همراه دارد، اثری توصیفی است و در نظر دارد نخستین گام در پژوهش تطبیقی را بردارد. استادان محترم راهنما و مشاور نیز با انتخاب و تأکید بر عنوان مطالعه تطبیقی و نه بررسی و تحقیق تطبیقی، به همین ویژگی اثر نظر داشته‌اند. نگارنده این سطور نیز با کمال تواضع و فروتنی اذعان دارد که قصد روشن نمودن ابعاد پوشیده و نقاط کور قیامهای مزبور را ندارد بلکه در نگاهی تازه، هدف اصلی و اساسی، مطالعه فرایند قیام ابن اشعث و مقایسه آن با عناصر اساسی دیگر قیامها است. در طرح اولیه این پژوهش در نظر بود ابتدا گزارش مشروحه از قیام عبدالرحمن بن محمد بن اشعث تهیه گردد و آنگاه

عناصر مهم و اساسی آن با موارد مشابه در سه قیام دیگر مقایسه شود اما مطالعه مقایسه‌ای چهار قیام در پیچیده‌ترین عصر تاریخ اسلام که به گواهی مورخان و محققان عصر گذار و عصر تحول و تضادها بوده است، ابتدا مطالعه فرآیند قیامها را طلب می‌کرد، بنابراین با هدایت و راهنمایی استادان عزیز و به منظور تکمیل و تقویت پایان‌نامه، بنا گردید علاوه بر قیام ابن اشعث، روند سه قیام دیگر نیز مطالعه گردد. در مطالعه فرآیند قیامها و بیان عناصر اساسی و مقایسه آنها، از منابع اولیه و اصلی استفاده شده است. به جز منابع اولیه، تحقیقات و مطالعات جدید نیز به این پژوهش یاری رساندند. این کتابها که عموماً به تئوریهای انقلاب و عناصر و متغیرهای آنها پرداخته و نظریات مختلف و متعدد درباره آنها را بررسی کردند، ساختار تئوریک و مبانی نظری این تحقیق را شکل دادند.

در فصلهای اول و دوم این پایان‌نامه که روند قیامهای یزید بن مهلب، عبدالله بن زبیر و مختار بن ابی عبید و عبدالرحمن بن اشعث آورده خواهد شد چاره‌ای نیست جز آنکه تنها به نقل و بیان توصیفی قیامها بپردازیم.

در بخش دوم از فصل دوم در کنار مروری بر قیام ابن اشعث عناصر اساسی و اصلی این قیام تجزیه و تحلیل خواهد شد.

فصل سوم به تطبیق عناصر قیام ابن اشعث با سه قیام دیگر اختصاص یافته است و سرانجام نتیجه‌گیری از مباحث مطرح شده خواهد آمد.

ضمن سپاسگزاری از همه استادان ارجمندی که عمر خود را صرف فرهنگ این مرز و بوم می‌کنند امیدوارم این پایان‌نامه گامی در راه طرح سؤال و پرسشهایی درباره قیامهای تاریخ اسلام و ایران باشد.

نقد و بررسی منابع

درباره قیام ابن اشعث و دیگر قیامها و درباره دوره‌ای که این قیامها در آن جریان داشته اند منابع فراوانی وجود دارد. دو دسته از مهمترین آنها که جزء منابع اصلی و اولیه محسوب می‌شوند، منابع تاریخنگارانه و تراجم احوال هستند. منابع تاریخنگارانه شامل آن دسته از منابعی می‌شوند که به تاریخ صدر اسلام و وقایع بعد از آن می‌پردازند و تراجم احوال منابعی هستند که به شرح احوال و وقایع زندگانی اشخاص از طبقات، در سده‌های نخستین اسلامی می‌پردازند. در اینجا چند منبع و مأخذ مهم از منابع اصلی بوده و برحسب اهمیتی که برای این پژوهش داشته‌اند مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرند. کتاب «تاریخ الرسل و الملوك» اثر جامع و مفصل محمد بن جریر طبری (۲۴۴-۳۱۰هـ) است. طبری به علت جامعیت و گستردگی اطلاعات همواره یکی از منابع اساسی و پایه‌ای مورخان و محققان بوده است. پژوهش حاضر نیز چهارچوب‌های اصلی و اساسی اطلاعات خام خود را که عموماً مشترک بین طبری و عمده آثار مطالعه شده توسط محقق بوده از طبری اخذ نموده است. یکی از کاستی‌های کار طبری در ارتباط با موضوع پژوهش حاضر، ناچیز بودن اطلاعات او درباره ابن اشعث قبل از آغاز قیام او است. علاوه بر آن تا جایی که به پژوهش حاضر مربوط می‌شود طبری به علت مطالعه سالانه حوادث و پرداختن به رخدادهای متعدد، نتوانسته است پیوستگی مطالب و نظام یافتگی اطلاعات درباره ابن اشعث را رعایت کند. با این همه دیدن حوادث از زوایای مختلف و آوردن اسناد و گواهان متعدد، کتاب طبری را همچنان جزء منابع اصلی و اولیه پژوهش حاضر قرار داده است.

«الفتوح» اثر محمد بن علی بن اعثم کوفی متوفای سال ۳۱۴ هـ است. این کتاب از منابع

اصلی و مهم پژوهش حاضر به حساب می‌آید. الفتوح، مطالب مشروحی درباره ابن اشعث و قیام او در خود جای داده است. این کتاب از معدود آثاری است که از زندگی و جایگاه اجتماعی و اقتصادی خاندان اشعث و عبدالرحمن پیش از قیام او سخن می‌گوید. به نظر ابن اعثم، پسر اشعث آنقدر به شرافت و فضیلت خود غرّه بود که اطمینان داشت، از حجاج برتر است و بر مناصب و مقاماتی که بر آنها تکیه زده شایسته‌تر است. ابن اعثم ضمن آنکه رخدادهای قیام ابن اشعث را در کتاب خود آورده است، جزئیاتی از نیروهای حجاج و ابن اشعث و چگونگی تسلط ابن اشعث بر کوفه را بیان می‌کند که در منابع دیگر نیامده است. علاوه بر این، نویسنده گاه به جمع‌بندی‌هایی از حوادث می‌پردازد. او بعد از بیان شکست نیروهای حجاج در اهواز، آن را سومین شکست شامیان در برابر نیروهای عراق - بعد از دو برخورد خونین آنان در زمان مختار - می‌داند.

«الاجبار الطوال» اثر ابوحنیفه احمد بن داوود دینوری متوفای ۲۸۲ هـ است.

این کتاب در مقایسه با دیگر آثاری که تحت عنوان تاریخ عمومی مشهورند، به صورت خلاصه و مختصر تألیف شده است. اثر دینوری یکی از آثار کم نظیر و معتبر تاریخی است که با وجود حجم کم، روند تاریخ اسلام را از روزگار عمر تا حکومت معتصم (۲۲۷ هـ) در خود جای داده است. دینوری، در این کتاب، نخستین ملاقات تاریخ با عبدالرحمن ابن اشعث را، در دیدار عبدالرحمن با پدرش در کاخ فرمانداری عبیدالله بن زیاد به تصویر کشیده است. در بیان شروع قیام ابن اشعث، دینوری ضمن تأیید روابط خصمانه ابن اشعث و حجاج، عمده پیشبرد امر قیام را متوجه یاران خاص ابن اشعث، پارسلیان و قاریان، می‌داند.

مطابق بیان دینوری، عبدالملک از ابتدای کار ابن اشعث، راسخ و استوار، دار مجازات را